

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЮЗЕФ-БОГДАН ЗАЛЕСЬКИЙ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ, ПЕРЕГУКИ

Дослідження проблеми “Шевченко і поляки” в наш час не втрачає злободенності, об’єктивний її розгляд сприятиме взаєморозумінню двох великих слов’янських народів, розвиткові українсько-польських взаємин на платформі незалежних держав.

Постать Ю.-Б. Залеського в радянському шевченкознавстві незрідка висвітлювалася викривлено, оминалися або трактувалися як реакційні національно-релігійні питання, котрі в творчості великого польського поета посідають чільне місце. Часом йому навіть приписували авторство фольклористично-етнографічного видання польського дослідника Вацлава Залеського¹ – видавця збірки “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego” (1833).

У монографії Г.Вервеса “Шевченко і Польща” постаті Ю.-Б.Залеського і Тараса Шевченка подаються як ідеологічно чужі². Тут зовсім не береться до уваги документ, що засвідчує генетичний зв’язок польського поета з Україною – лист М.Гоголя до Ю.-Б.Залеського³, написаний українською, яка значною мірою була рідною і для його адресата, уродженця й вихованця української землі.

Польська літературна енциклопедія нашого часу уточнює: наймолодший із дітей незаможного шляхтича, втративши матір ще малям, тривалий час жив і лікувався “у сільського знахаря над Дніпром”⁴. Ще С.Здзярський у ґрунтовній монографії, котру рецензував свого часу І.Франко⁵, але чомусь ігнорували не лише шевченкознавці, а й літературні енциклопедії (КЛЕ та УЛЕ), подав докладні відомості про перші роки життя польського поета в Україні. Хоча Франко загалом невисоко оцінив монографію, однак слушно підкреслив пріоритет дослідника в публікації зібраних ним першоджерел – листів, споминів і т. ін.

З ім’ям Ю.-Б.Залеського пов’язано чимало сіл і містечок сучасних Київщини і Черкащини. Народився він у Богатирці (на той час сільце над річкою Собом) 14 лютого 1802 року в збіднілій шляхетській родині Prawdziców-Zaleskich, котрих, за словами Генрика Ржевуського, “сміливо можна було іменувати народом”⁶. Додаток до свого родового прізвища батько одержав за виняткову порядність, непересічні здібності та обізнаність у правничих справах. Юзеф-Богдан – тринадцята дитина Залеських – був хрещений у Ставищах (нині районний центр Київської області)⁷.

Втративши матір за півроку по народженні, Юзеф не спізнав материнських пестощів, довго не знав рідного батька, котрий, не волюючи одружуватися вдруге, розподілив дітей на виховання між родичами. Але образ матері вкарбувався в серце малого і знайшов згодом відбиття в поетичних рядках юнака. Хлопець виховувався у тіток: спочатку в Медведівці, згаданій Шевченком у “Гайдамаках”; а згодом – в Малих Єрчиках над Россю на Сквирщині; це село, маєток й оточення

¹ Див.: *Марахов Г. Т.Г.Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій.* – К., 1976. – С. 50.

² Див.: *Вервес Г. Т.Г.Шевченко і Польща.* – К., 1964. – С.72–77. Далі зазначаємо в тексті прізвище автора курсивом і сторінку.

³ *Гоголь Н.В. ПСС. [М.], 1952. – Т.ХІ. –С. 382–383.* Див.: *Ляхова Ж. Український лист Миколи Гоголя // Слово і Час. – 2001. – № 12. – С. 57–65.*

⁴ *Literatura Polska: Przewodnik encyklopedyczny.* – Warszawa, 1985. – Т. II. – S. 665–666. Переклад з польської тут і далі мій. – Ж.Л.

⁵ Див.: *Франко І. Stanisław Zdziański. Bohdan Zaleski // Збір. творів: У 50 т. – К., 1982. – Т.33. – С. 291–292.* Далі вказуємо в тексті арабськими цифрами том і сторінку.

⁶ *Zdziański S. Bohdan Zaleski: Studjum biograficzno-literackie.* – Lwów, 1904. – S. 4. Далі зазначаємо в тексті лише сторінку.

⁷ Див.: *Korespondencja Jozefa-Bohdana Zaleskiego.* – Lwów, 1902. – Т.2. – S. 57. Далі зазначаємо в тексті: *листи*, том, сторінка.

потім описав сам поет. Як і Тарас, він ріс сиротою, рано відчув несправедливість, за його свідченням у листі до сестри, зазнавав “прикрощів од тіток”, зокрема від несамовитої вдачі медведівської родички. Поза правилами, вже в чотири роки вона віддала його до школи в Каневі.

Душу хлопчика pestила українська природа, сільське оточення, аура народної культури. Зокрема, для розвитку його здібностей, духовного становлення велике значення мало те, що з семилітнього віку він протягом вісімнадцяти місяців жив у хаті сільського знахаря Зуя, де лікувався. Цю обставину дитинства поета як важливу для осмислення соціальної генези та естетичної природи його творчості відзначено й в енциклопедії Брокгауза та Ефрона (т. XII, с. 196). “В тій околиці криється напівсонна, напіврайська чарівливість, прив’язаний я до неї нитками найраніших моїх вражень і споминів, — писав у одному з листів Ю.-Б.Залеський. — Бо на Іван-горі дива там колись діялися з восьмилітньою дитиною. Важко те передати... Бо слухав там і хор ангелів божих, і гетьманську думу з вуст чи не останнього бандуриста” (*листу*, II, 15). Не міг забути поет до старості того часу, пригадував доньок Зуя, які співали вечорами. Не раз степовий Боян, як називали сучасники Ю.-Б.Залеського, згадував Іван-гору свого дитинства: “коли вільною дитиною любив прибігати з різних причин до тої гори, зустрічав щоразу сивого бандуриста, подібних до якого й сьогодні неважко зустріти в Україні. Старий той знав незліченну кількість давніх легенд і охоче їх оповідав”⁸.

Своє захоплення дивосвітом української землі та її героїчної історії Ю.-Б.Залеський передав і в поезії. Він згадує Дніпро, Іван-гору, хату в садку старого знахаря. Запам’ятався майбутньому поетові бандурист, як співали дівчата на майдані, а хлопці “битви і честь отаманів славили”. С.Гощинський, котрого як революційнішого автора радянські дослідники охоче протиставляли Ю.-Б.Залеському, слушно відзначив: “Пломінь життя, зачерпнутий в дитячі літа, відтоді світитиме йому одною провідною гадкою, одним натхненням довкола України” (цит. за: 10). А Я.Домбровський в 1867 р., згадуючи негативне ставлення до польської шляхти, зафіксоване в українському фольклорі, висловлював жаль що український народ не знає “пісень Богдана Залеського”⁹.

Перебуваючи в селі, зокрема в Малих Єрчиках, майбутній поет пізнавав духовно-культурні традиції українсько-польської шляхти. А навчання в Умані, окрім загальної освіти, дало Богданові глибшу обізнаність з історією та культурою України. Уманська “Софіївка” (поряд із парком Ю.-Б.Залеський замешкав разом з С.Гощинським) згодом також була оспівана польським поетом. Свої перші віршовані спроби він довірив співучневі — М.Грабовському; діяльність останнього, як і С.Гощинського, також належить до історії українсько-польських культурологічних та національно-визвольних взаємин. Згодом у колі варшавських друзів, де Ю.-Б.Залеський заприятелював з А.Міцкевичем, його сприймали передусім як “українського співця”.

З початком Варшавського повстання 1830 року, коли обирали послів до сейму звільнених земель, Ю.-Б.Залеського обрали від його рідного Таращанського повіту (77). Після поразки повстання він болісно переживав вимушену еміграцію. В одному з листів до С.Гощинського поет з гіркотою писав: “Ех, якби-то швидше нам дістатись на Україну! Чужина труїть нас поволі, як сухоти...” (*листу*, I, 208).

Шевченко дізнався про Ю.-Б.Залеського ще у Вільно, адже він був свідком Листопадового повстання в цьому місті 1830 року¹⁰. На еміграції разом із земляками Залеський організував товариство “Руське коло”. З польськими

⁸ *Zaleski J.-B. Pisma. — Lwów, 1877. — Т. II. — S. 56.* Цитуючи далі за цим виданням, зазначаємо в тексті римською цифрою том, арабською — сторінку.

⁹ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. — М., 1958. — Т. III. — С. 950.*

¹⁰ Див.: *Непохунний А. Балтійські зорі Тараса. — К., 1989. — С. 231–232, 239.*

просвітницькими й революційними організаціями єдналася українська молодь греко-католицької конфесії¹¹. Так, Ю.-Б.Залеський опікувався українцями І.Кайсевичем та П.Семененком, благословив їх на поїздку до Риму, листувався з ними, допомагав матеріально, як і Б.Янському в Парижі. Так формувалось паризько-римське коло “змартвихвстанців”, у сферу впливу якого потрапив і М.Гоголь. Перші “воскреслі з мертвих” – то були Ю.-Б.Залеський, А.Міцкевич, С.Вітвіцький, Е.Дунський, українець В.Терлецький (учасник повстання 1830–1831 рр., перекладач творів Ю.-Б.Залеського “Думи та думки” (Перемишль, 1861)). Вони сповідували ідеали національного відродження¹², реформування суспільства на християнсько-демократичних засадах¹³.

Ю.-Б.Залеський систематично листувався із земляками. То була духовна потреба митця, на чому він виразно наголосив у програмному творі української тематики – поемі “Duch od stepu” (1836), що була присвячена А. Міцкевичу:

I mnie matka – Ukraina,
I mnie matka swego syna
Upowila w pieśń u Iona... (II, 235)

Ю.-Б.Залеський в поемі “Дух степу” славив мати-Україну, пов’язавши поняття планетарної духовності з онтологією української душі.

Перші свої вірші Ю.-Б.Залеський, як побіжно засвідчив Франко, писав українською (35, 119). А на час виходу “Русалки Дністрової” він уже став досить відомим польським поетом: видавці альманаху до його першого розділу “Думи і думки” поставили епіграфом уривок із твору Залеського “Poranek starego myśliwca”.

У петербурзькому колі польських приятелів молодого Шевченка, безперечно, знали творчість “українського солов’я” і не могли не познайомити глибше з нею того, хто і в малярстві, і в поезії також звертався передусім до історії й фольклору України. Дослідники відзначали близькість поетики Шевченка та Ю.-Б.Залеського¹⁴. Проте в цілому оцінки поетичної спадщини Ю.-Б.Залеського суперечливі. Ще Франко наголосував: “В міру, як зменшувалася популярність його творів, збільшувалося зацікавлення його життям і особистою психологією” (33, 291–292). А в рецензії на перший том кореспонденції Ю.-Б.Залеського І.Франко підкреслив, що вона дає дослідникові “цікаву тему для психологічної студії” (33, 103). Але цей аспект мало цікавив радянських дослідників.

У художніх текстах польського поета Франко відзначив містичний і водночас польсько-шовіністичний дух (27, 30). На жаль, ніхто не звернув уваги на рядки Ю.-Б.Залеського в його статті “Teligola”, присвяченій польсько-українським культурологічним взаєминам. На думку поета й мислителя, слов’янська правда базується на трьох цінностях: віра, вольність, пісня: “Кожна правда, одвічна вже своєю духовністю, містила в собі Божу творчість і Божу живучість” (IV, 99). Свободу Польщі та України Залеський трактував передусім у планетарному контексті: “Bóg – Świat – Słowiaństwo – Polszcza – Ukraina – // W pięć strun mej gęśli pięciorakie dźwięki” (IV, 194).

¹¹ Див.: *Щурат Василь*. Шевченко і поляки: основи взаємних зв’язків. – Львів, 1917. – С. 31.

¹² Відомо, що паризькі видання польської еміграції поширювалися у Львові, за що молодь переслідувалася владою, а книжки та часописи конфісковувалися. – Див.: “Русалка Дністрова”: Мат. і докум. – К., 1989. – С. 119, 121, 153, 156 та ін.

¹³ Див.: *Smolikowski P.* Historia Zgromadzenia “Zmartwychwstania Pańskiego”. – Kraków, 1892. – Т.І. Про І.Кайсевича див.: *Zaleski Bronislaw*. KS. Hieronim Kajsiwicz, wypisy z listów i notat Zmarłego. Див. також: *Франко І.*, 45, 232–237.

¹⁴ Див.: *Возняк М.* Відгомін “чайок” Залеського в поезіях Шевченка // Неділя. – 1912. – Ч.10; *Білинський М.* Т.Шевченко і Залеський // Руслан. – 1914. – Ч.53; *Tretiak J.* Bogdan Zaleski do upadku powstania listopadowego. – Kraków, 1911; *Кирчів Р.* Український фольклор у польській літературі. – К., 1971. – С.117–133.

Визначальним фактором українства Ю.-Б.Залеського в житті на еміграції Франко вважав “знайомість з Гоголем, заснування “Stowarzyszenia Słowiańskiego” в Парижі, знайомість з Терлецьким, погляд його на поезію Шевченка...” (33, 292).

Історіософська концепція Ю.-Б.Залеського щодо етногенези, історії, культури українців, поляків, росіян близька до поглядів Гоголя¹⁵ і Шевченка, що переконливо засвідчує їхня духовна спадщина. Незаперечним і для сучасного дослідника є вплив історіософської концепції А.Міцкевича на основний текст українського романтизму й нової української політичної думки — “Книги буття українського народу”¹⁶. Цей вплив і в першому випадку (художні тексти), й, особливо, в другому (політична думка) позначився на позиції Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві. Як згадував в автобіографії М.Костомаров, Шевченко, погодившись одразу на пропозицію пристати до братства, “до ідеї поєднання з москалями поставився задирливо і нетолерантно”¹⁷. Пояснюючи таке неприйняття, О.Кониський указував, що джерелом ідей всеслов’янської консолідації для Шевченка стали твори польських письменників — “таких слов’янофілів, як Залеський, Грабовський і інші”¹⁸. Тож варто сьогодні глибше осмислити й тезу Фр.Равіти-Гавронського про “вплив польського духу на ідейний розвиток руського поета”¹⁹.

Того ж 1918 року з’явилися спогади Ю.Беліни-Кенджицького “Czarna książka” з нотатками про перебування Шевченка в 1846 р. в Києві. На жаль, в останньому виданні спогадів про Шевченка (1982) цей матеріал вміщено з купюрами. Одна з них особливо вагома, оскільки в ній ідеться про історичні погляди поета й, зокрема, згадано відому версію про фізичне усунення Богдана Хмельницького²⁰. Певна річ, про таке Шевченко міг розповідати далеко не кожному.

Першою фундаментальною цінністю для слов’янства, як декларував Ю.-Б.Залеський, була віра. Говорити про це на матеріалі його спадщини досить складно, оскільки від часу Франка найбільше поетові закидали “католицький аскетизм і містику” (27, 29). Замислимося: чому Гоголь зблизився із католиками й греко-католиками “змартвихвстанцями” й чому для Шевченка поезія Ю.-Б.Залеського разом із творами Гоголя послужила духовним опертям у гнітючих обставинах життя політичного засланця? “Релігія, — на думку Гоголя, — понад усе зв’язує й витворює народи...”²¹. Зауважмо водночас: Гоголь ставився до релігії так, як і Шевченко, про котрого слушно писав В.Щурат: поетові “офіційний римо-католицизм був щонайменше так само противний, як і офіційне православ’я”²².

Гоголь мав особисті контакти з Ю.-Б.Залеським та його однодумцями. Стосовно Шевченка справа видається значно складнішою: він ніколи не зустрівся із цим польським поетом. А познайомитися з його творчістю мав змогу в орський та оренбурзький періоди в ході спілкування з поляками, особливо ж в Каратауській експедиції (літо 1851 р.), коли перебував у товаристві родича — поета Броніслава Залеського. Поляки-засланці згуртувалися в своєрідне політично-інтелектуальне

¹⁵ Історію України в контексті всесвітньо-історичного процесу М.Гоголю написати не довелося. На неї, до речі, чекали й у Галичині: “Від Гоголя надіємося “Історії Малоросії...”, — писав Я.Головацький до І.Петровича 27 грудня 1837 р. (“Русалка Дністрова”. — Цит. вид. — С. 124). Принагідно згадаємо, що відомий історик та шевченкознавець Я.Дзира не так давно опублікував новий текст М.Гоголя п.н. “Роздуми Мазепи” (Шлях перемоги. — 1999. — №32–33. — 18 серпня. — С.7.)

¹⁶ Див.: Грабович Г. Іван Франко і Адам Міцкевич // Іван Франко і світова культура: Мат. міжнарод. симпоз. ЮНЕСКО. — К., 1990. — Кн.1. — С.137.

¹⁷ Цит. за: Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. — К., 1991. — С. 202.

¹⁸ Там само. — С.201.

¹⁹ Ravita-Gawroński Fr. T. Szewczenko i Polacy. — Poznań, 1918. — Zesz. 2. — S. 55.

²⁰ Див.: Gazeta Lwowska. — 1918. — Cz. 47.

²¹ Гоголь М. Погляд на укладання Малоросії // Український світ. — 1995. — Ч.1/3. — С. 11.

²² Щурат В. Шевченко і поляки. — С. 109.

товариство, в якому постійно обговорювали проблеми майбутньої незалежності й розвитку Польщі та України в контексті спротиву московським колонізаторам. На цьому ґрунті поляки з Шевченком, писав Бр.Залеський, “дуже швидко дійшли до порозуміння. Шевченко, внук одного з гайдамаків, який в гарячій своїй крові носив велику ненависть до польської шляхти і який мріяв про удільну малоросійську незалежність, там з Польщею погодився, писав вірші до друга-поляка і позбувся багатьох давніх помилкових понять, а нашим братам дав можливість цілком збагнути чудову, зворушливу і поетичну душу українського народу” (цит. за: *Вервес*, 46).

Ю.-Б.Залеський, котрий ще замолоду вважав українського поета однодумцем своїх друзів-земляків, виповів у поезії “Тарас Шевченко (Історичне)” задоволення спільністю їхніх духовних інтересів і потреб у неволі:

Kiedy car żywcem grzebal
W Sybirze Szewczenkę,
Lach współmęcznik bratnią
Wyciąnął dłoń rękę,
Że wysłochał w głos:
Serca – z łaskie wielkie, miękkie. (II, 225)

На той час для Шевченка і польських політичних засланців національно-християнська ідея як духовна концентрація етносвідомості була провідною і засадничою. Аби переконатися в цьому, варто свіжим оком переглянути епістолярій і “Журнал” поета в контексті нотаток Бр.Залеського, опублікованих уперше Франком (28, 61–72) і досі належно не поцінованих. Особливо значущими видаються автентичні свідчення Бр.Залеського (попри окремі неточності) про особливості індивідуально-національної вдачі Шевченка, його відверті, часом контрверсійні судження. Окрім низки суспільних та естетичних питань у листуванні Шевченка з Бр.Залеським помітне місце посідають теми, пов’язані з його родичем. Тепер спробуємо наблизитися до осягнення поезії Ю.-Б.Залеського.

Mam ja ojczyznę u ojca, u Boga,
W nieskończoności czasu i rozstrzeni... (IV, 115)

Всесвіт уявляється йому великою спорудою, котрою опікується Бог (Opatrzne Oko), спрямовуючи в належне річище і небо, і землю, і море, а про людину – космічну частинку – дбає як про найменшого в родині (I, 39). Таким є поетове бачення Всесвіту й місця в ньому людини – “таємниці сонної” (II, 308). Щоби простежити цю авторську візію, варто знову звернутися до генези особистості поета. Ще малюком зазнавши відчуження світу, Юзеф-Богдан релігію пізнавав суто індивідуально – найперше з українського народного побуту й фольклору. Основи знань із офіційного католицизму отримав згодом у школі базиліан в Умані. Як наголошує С.Здзярський, релігійні почуття “українського співця” плевав великий Міцкевич, із ним Залеський в Парижі та Севрі зустрічався кілька разів на день (127). Той же дослідник підкреслює значення для Юзефа-Богдана й товариства його друга й названого брата Юзефа Залеського²³. Емігрант, котрий тримав зв’язок із Е.Дунським (одним із перших фундаторів “змартвихстанства”), в релігійно-моральній діяльності польської еміграції постать вельми помітна. В листі Юзефа Залеського від 15 грудня 1839 р. бачимо таку фразу: “Prosimy się, kochany Edwardzie, donieś nam, czy Hohol jest w Pzynie?”²⁴. Напевне, відповідь адресата цікавила також і Ю.-Б.Залеського.

²³ Наполеонівський экс-солдат і повстанець, у Франції жив разом із Ю.-Б.Залеським, помер у 1864 р. Див.: *Literatura Polska: Przewodnik encyklopedyczny*. – Warszawa, 1985. – Т. II. – S. 665–666.

²⁴ *Przewodnik*. – 1899. – № 27. – S. 791.

Зацитуємо лист від 8 квітня 1829 року Ю.-Б.Залеського до поета С.Вітвіцького²⁵. Ю.-Б.Залеський, тоді ще порівняно молодий поет, у щирому зізнанні сформулював своє alter ego: “Я розумію поезію інакше, ніж усі... Для мене вона не є жаданням слави, а якимось вродженим безкорисливим почуттям, як у іншого побожність чи добродійність. І не потребую це декларувати. Скільки пам’ятаю себе од літ найдавніших, завжди був схильним до фантазування, — і самотньою романтичною дитиною і романтичним юнаком. Навіть сьогодні, попри досвід і стільки втрачених надій, я завжди той же. Поезія для мене живе в мерехтливих зблисках соколиного крила і, як чарівна призма, у похмурі, безцільні дні раптово сяє мені блиском світлих, ідеальних принад і пліне різнобарвним промінням. Щасливий я у снах... Хочу жити, як жив дотепер, не журитися славою і не боятися суду нащадків!” (листи, 1, 34–35 курс. мій. — Ж.Л.); згадаймо: “Człowiek — tajemnica senna” (курс. мій. — Ж.Л.).

Правдивий реаліст (автор концепції “наукового реалізму”) 30-річний Франко гостро засуджував “хиткі абстракції”, ірраціональні й космічні мотиви в творчості Ю.-Б.Залеського. Критик зауважив навіть, що для окреслення безкінечного космічного простору поет створив навіть неологізм — “rozstrzei” замість “przestrzei” (27, 29). Підсумовуючи свій розгляд, Франко відзначає, що оманливого “сонною поезією” Ю.-Б.Залеського перестали цікавитися наступні покоління (27, 26). Нам видається, що поет у рядки про свої “сльози життя”, “думу золоту” (II, 299–300), про Польщу та Україну вкладав зовсім інший зміст, — близький до своїх роздумів про таємничість місця людини (чи, точніше, її безсмертної душі) в безкінечному космосі часу й простору. У світі вічно панує людська мудрість, духовність. А для поета “...променем життя з дитячих літ, котрий всюди сявав єдиною праведною думкою, єдиним виплеканим натхненням був йому образ України”, — слушно зауважив про Ю.-Б.Залеського Северин Гоцинський (цит. за: *Здзярський*, 10). Це ствердив і сам поет: “...Życie cale modlił się do Boga, // Ażeby mu dal zgonić Ukrainę w niebie.”

Для Ю.-Б.Залеського його поезія — “золота дума”. А для Шевченка за екстремальних умов заслання, коли він, “мов Іов на гноїщі”²⁶ страхався знівечитися, “задерев’яніти”, втратити душу, — поезія Ю.-Б.Залеського стала, можна сказати, рятівницею його особистості, творчої індивідуальності. “Милого Богдана Z. я получил с сердечной благодарностью и теперь с ним не разлучаюсь, — писал Шевченко 9 жовтня 1854 р. до свого найближчого (і не лише з польського оточення) друга на засланні. — Многие пьесы наизусть уже читаю, одно иногда сердце тяготит — нёкому слушать, нёкому передать той прелести, которую заключает в себе поэзия, а одному тяжело носить этот избыток *возвышенных божественных идей*. Во всех отношениях человек необходим для человека” (*Шевченко*, VI, 104; курс. мій. — Ж.Л.). Підкреслені нами слова так само підтверджують гадку, що в епіцентрі поезії польського автора — людина, носій євангельських ідей. Душа Шевченка не могла на це не відгукнутися.

Шевченко, за свідченням Бр.Залеського, “безмірно любив Богданову поему “Przenajświętsza rodzina”²⁷. М.Гнатюк слушно вказав на зв’язок Шевченкової “Марії”

²⁵ Див.: *Zdanie sprawy Towarzystwa literackiego polskiego w Paryżu*. — Paryż, 1843. Поет-романтик С.Вітвіцький, за визначенням польських вчених, приятель Міцкевича в часи еміграції. — Див.: *Mizkewish A. Pan Tadeusz*. — Wrocław, 1973. — S. 413. С.Вітвіцького як автора спогадів і мораліста високо оцінював Ц.Норвід (див.: *Norwid C. Pisma wierszem i prozą*. — Warszawa, 1973. — S. 318).

²⁶ *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 6 т. — К., 1964. — Т. VI. — С.61. Далі зазначаємо в тексті: *Шевченко*, том, сторінка.

²⁷ *Спогади* про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С.254. Броніслав надіслав перший том видання “*Poezje Bohdana Zaleskiego*” (СПб., 1852), (про це див. *Шевченко*, VI, 444). Пізніше поет читав 3-й і 4-й томи цього видання. Див.: *Опис речей Т.Г.Шевченка, що залишилися після його смерті* (документ 618) // *Тарас Шевченко. Док. і мат. до біограф. 1814–1861*. — К., 1982. — С.369.

з поемою Ю.-Б.Залеського²⁸. Франко, хоча вважав, що читач “Найсвятішої родини” не винесе “з тої солодкої дрімоти нічого для свого реального життя”, все ж визнав поему “одним з найінтересніших творів романтичної поезії польської” (27, 27).

С.Здзярський твердив, що ця поема серед великих за обсягом творів поета найслабша, бо їй бракує місцевого колориту, відсутній зв'язок характерів героїв з першоджерелом (Новим Завітом) і з життям, немає пластичності в описах як людей, так і навколишнього світу (281). Така оцінка видається нам суперечливою, адже на початку твору Залеський подає мальовничу картину весняного поля, яким милуються подорожні, повертаючись із Єрусалима, а серед них — малий Ісус із батьками. Франко писав, що “сей епізод більш епічно, ніж драматично, але досить просторо та поетично обробив польський поет Богдан Залеський” (39, 307). На думку Шевченка, як її передавав Бр.Залеський, в поемі “природу відтворено так пластично, що художник міг би за цією поемою зробити сотню картин”, зазначав, що під час експедиції в Каратау Шевченко читав поему разом із Бр.Залеським і Л.Турно “безліч разів”²⁹.

Місцевий колорит у творі — це пахощі розмарину, розквітлі екзотичні дерева: фіги, смокви, мигдаль; картина теплої й тихої місячної ночі, котра викликала у поета, певне, спомини про вечори й ночі українські³⁰. Про те, що в Києві багато хто читав названу поему Ю.-Б.Залеського, згадано і в книжці Є.Єнджеєвича³¹.

С.Здзярський також пов'язує сильветку польського поета з його невітшною тугою на еміграції за Україною. Дослідник, властиво, всю ауру поеми переконливо обґрунтовує зізнанням самого автора, котрий вважав своїм покликанням “з дитинства співати у пустелі, піснею служити Богу і Україні” (281).

“Przenajświętsza rodzina” присвячена “душам сестер” поетових, котрі померли ще дітьми. Невипадково автор обрав її темою епізоди дитинства Христа, — це навертало його до спогадів про дитинство та юність у рідному краю. Пригадаймо, що в Шевченка автобіографічні мотиви, зокрема дитячих літ, родинного оточення, також виразно проявилися в його “невольничій” ліриці. Шевченко на чужині, як і Ю.-Б.Залеський на еміграції, гірко тужив за Україною, відгомін цієї щирої туги відчув у поемі польського автора, за що й дуже любив її.

У поезії Ю.-Б.Залеського гармонійно співіснують свобода і віра: “Wolność z wiary i tylko // Przez wiarę zakwita” (II, 221). Відтак: “Ewangelja najlepsza to Rzeczpospolita” (II, 221).

Як підрахували дослідники, у Шевченка згадки про *Бога* кількісно значно переважають згадки про *Україну*, оскільки Бог для нього “є об'єктом філософського аналізу, першопричина світового порядку (отже, і непорядку), суть і прояв універсального і людського, синонім законів існування”³². Варто зауважити, що богоборчі мотиви наявні також і в польського поета, хоча Франко визначає їх як “католицьку містику” (27, 31). Отож у обох поетів спостерігаємо філософсько-інтелектуальний підхід до понять *Вітчизна*, *Бог*, *Людина*.

У творі “Podział Galicji (W r.1850)” Ю.-Б.Залеський говорив про карби на його “польсько-руському серці”, адже:

Rozkroiłi Czerwoną Ruś na dwoje,
Rozkroiłi i polsko-ruskie serce moje;
Bóg wielki! bo pomimo tego żywy stoje. (II, 224)

²⁸ Шевченківський словник: У 2-х т. — К., 1976. — Т.1. — С.209.

²⁹ Цит. за: Tretiak J. Bohdan Zaleski na tulactwie. — Kraków, 1914. — Cz. II. — S.62, 390.

³⁰ Poesia J.B. Zaleskiego: U 3 t. — Lwów; Warszawa. — 1877. — Т.1. — S. 5, 8.

³¹ Див.: Єнджеєвич Є. Українські ночі, або родовід тенія. — К., 1997. — С. 224.

³² Шерех Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті // Третя сторожа. — К., 1993. — С. 170.

У поезії з промовистою назвою “Zkąd licho moje?” поет стверджує:

Nie za Polszcę biednie ja, lecz za Kozacę
Od lat tych pacholęcych
Placę, placę, placę.
Wiedzieli o tem dawno współulacze. (II, 225)

Паризькі співзасланці розуміли ностальгію “українського солов’я”. Водночас тужіння Ю.-Б.Залеського за козацькими часами було суголосне почуттям Шевченка й у молоді петербурзькі літа, й на засланні, коли він зазнавав моральних тортур у людській пустелі, серед “патентованих мерзавцев”.

Шевченкові й Залеському спільним ґрунтом для потрактування страждань людської душі, моральних оцінок людини, для власного катарсису стали євангельські абсолюти, — ці настанови були ще в дитинстві засвоєні обома митцями не тільки з релігійних творів, а з щоденного українського народного побуту. На такій, християнській, основі можна навести чимало паралелей зі спадщини обох поетів. Скажімо, у Ю.-Б.Залеського є такий фрагмент:

Lża, i lża to krew także,
tylko krew nie z ciała,
Lecz z duszy, i dla tego
skrós przejczysta, biała (II, 225)

“У пустелі найпалкіше я люблю Бога і людей, у пустелі з піснями маю тепер спокій і просвітлення”, — занотував Ю.-Б.Залеський у своєму щоденнику (цит. за: 281). І Шевченко на засланні найтяжче переживав духовну самотність: “В этой широкой пустыне мне тесно, а я один” (*Шевченко*, VI, 74), спокій і душевну рівновагу йому також приносила творчість.

Шевченкознавцями практично не використано, крім деяких сторінок, епістолярій та щоденник Ю.-Б.Залеського. Між тим саме це автентичне першоджерело (передусім кінця 50–60-х рр.) дає змогу дослідити світогляд поета, національно-визвольні поривання польської еміграції, в середовищі якої перебував Бр.Залеський. І саме в цей час польський поет висловлював у щоденнику глибоку пошану до Шевченка.

Повернувшись до Польщі, колишній засланець напевне ж одразу мав поновити контакт зі своїм родичем і відомим поетом. У листі з Литви до А.Венгжиновського від 9 вересня 1857 р.³³ Бр.Залеський повідомляв адресу Шевченка, подану йому поетом 8 травня 1857 р. з Новопетровська, коли той вже чекав офіційного звільнення. В наступному листі Броніслава, вже з Парижа, йдеться про Ю.-Б.Залеського³⁴, його сина Дениса та ін. На нашу думку, це підтверджує факт зустрічі Броніслава із Юзефом-Богданом, котрому, напевне, тоді ж співзасланець Шевченка розповідав про свого друга та його інтерес до творів польського поета, а надто до поеми “Przenajświętsza rodzina”. Гадаємо, що під впливом зустрічі з родичем, вражень од розповідей про Шевченка та його дружні взаємини з польським оточенням в Оренбурзькому краї, Ю.-Б.Залеський і написав поезію-посвяту Броніславу, в якій утверджує думку про вірність польських вигнанців “pod krajobrazem sybirskim” ідеалам Вольності й Віри (IV, 159).

³³ Фонди ДМШ. Фотокопії листів Бр.Залеського. — С. 176.

³⁴ Там само.

Погляди Ю.-Б.Залеського стосовно майбутнього облаштування суспільства з пріоритетом свободи особистості залишалися незмінними, що засвідчують його нотатки в щоденнику, пов'язані, зокрема, з особистістю А.Міцкевича³⁵.

Своєю промовою на похороні А.Міцкевича 21 січня 1856 р. в паризькому костелі Святої Магдалини³⁶, Ю.-Б.Залеський заявив про себе як про діяча, гідного зайняти чільне місце в польському революційно-культурологічному русі. Після смерті великого сучасника — мислителя й однодумця — Ю.-Б.Залеський, по суті, очолив революційну польську еміграцію.

Нотатки в щоденнику Ю.-Б.Залеського з березня 1861 р. набувають дедалі революційнішого змісту. Поет веде систематичні бесіди із З.Сераковським і Броніславом (запис 15 травня 1861 р. про зустріч Сераковського із Гарібальді в Італії, з Броніславом про його перебування у Флоренції. — *Річн.* 29, 634). Це було передгрозя 1863 року. Сераковський і Домбровський мешкали в Парижі, часом виїжджаючи до інших міст з намірами консолідувати зусилля майбутніх повстанців.

Принципово важливо, що саме під час жалобних відправ за учасниками повстання в розмові з К.Ружицьким зринає в пам'яті Ю.-Б.Залеського постать Шевченка. Та й Франко серед чинників, що формували особистість польського поета, не випадково називав його "погляд на поезію Шевченка" (33, 292). У примітці до свого вірша "Mogiła Tarasowa" Ю.-Б.Залеський передрукував латинськими літерами "Садок вишневий коло хати" (IV, 104). Напевне, він знав цю поезію від своїх земляків — співзасланців українського поета. В Парижі Залеський "від Броніслава й від Едварда Желіговського одержав кілька зшитків поем і пісень Шевченка, ніде, схоже, не друкованих" (IV, 104).

Наведемо запис Ю.-Б.Залеського у щоденнику 8 квітня 1861 р.: "Тільки-но дочитав коректуру, як хтось задзвонив. Кароль Ружицький, не бачений у нас гість уже протягом ряду літ... Розмова сталася поважна, духовного змісту, загалом релігійного. Звернув якимось її на Шевченка. Читав уривки з його біографії і кілька уривків із поезій. Кароль слухав із належною увагою. Надійшов Северин Галензовський, розпочали розмову про політику і варшавські новини... Кароль із великим піднесенням говорив про старі гріхи шляхти, наголошуючи на таких фактах, як катування селян" (Цит. за: *Вервес*, 75–76).

М.Гнатюк, наводячи оцінку поеми "Гайдамаки" її перекладачем Л.Совінським ("...отруєна ненавистю до польського народу..."³⁷, в посиланні додає: "Такої ж думки про поему був поет Б.Залеський. Див. його запис у щоденнику від 12.VI — 1861 р. — *Korespondencja Jozefa-Bohdana Zaleskiego*, т. 3, Львів, 1902"³⁸. Г.Вервес також закидає Богданові Залеському на основі його запису у щоденнику про "Кобзар" 1860 р. тенденційну оцінку поеми: "Це запис захопленої людини, яка, однак, не погоджується з головними тенденціями, бо той "палає ненавистю до поляків і прославляє різню в Умані" (*Вервес*, 76). Підкреслені нами в обох цитатах рядки подані дослідниками за пізнішим джерелом — 1902 року й розходяться із текстом Ю.-Б.Залеського за вид. "Przewodnik naukowy i literacki" 1901 року.

Щодо "Гайдамаків" тут варто нагадати слова самого Шевченка в час найближчого його спілкування з поляками в переказі Бр.Залеського, котрий не випадково наголосив, що Шевченко, "коли сильніше розгарячився і говорив

³⁵ А.Міцкевич пов'язував ідею визволення Польщі з успіхами загальноєвропейської революції. 1855 р. поет виїхав до Константинополя, "щоб організувати польські легіони (у т.ч. з українських козаків) для боротьби за незалежність Польщі". В листопаді того ж року в Константинополі він помер від холери.

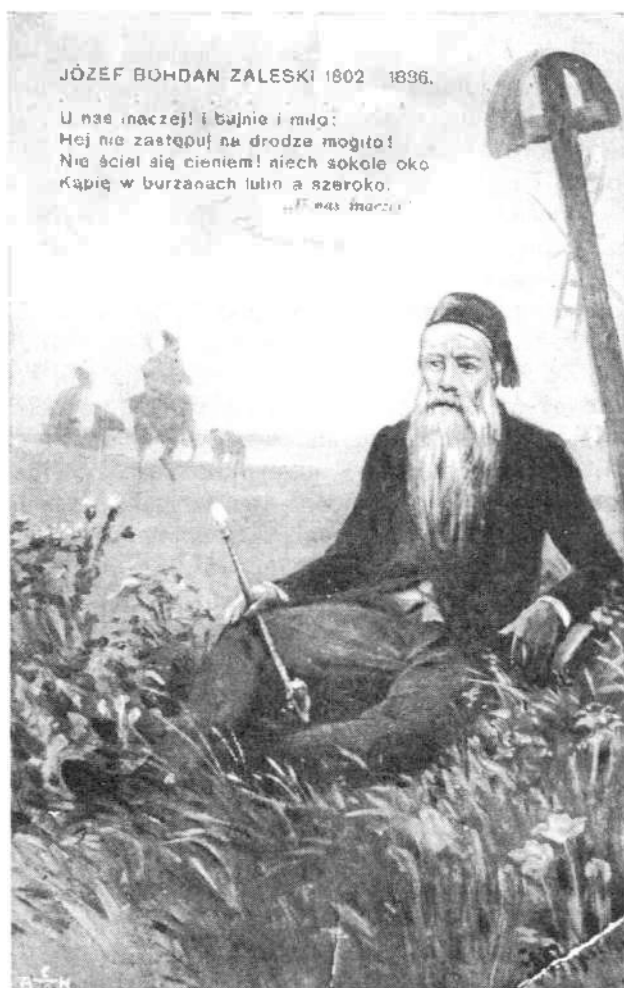
³⁶ Przewodnik naukowy i literacki. — Річн. 29. — С. 306–310. Далі зазначаємо в тексті річник і сторінку.

³⁷ Цит. за вид.: Кирилюк Є. Шевченкознавчі й славістичні дослідження. — К., 1977. — С.60.

³⁸ Гнатюк М. Поема Т.Г. Шевченка "Гайдамаки". — К., 1963. — С. 127.

щиро ("w chwili większego rozgrzania i szerości"), сказав мені, що жалує своїх "Гайдамаків" ... але: "Вибачай, це вже було в моїй крові, я ж рідний онук одного з гайдамаків, се нехай тобі все вияснить" (цит. за: 28, 69).

А тепер наведемо повністю запис Ю.-Б.Залеського в щоденнику за 12 червня 1861 р., як його подано в першодруку: "Дістав том поезії Шевченка, надрукований минулого року в Петербурзі. Засів зранку з великим нетерпінням за читання, і, крім неврівноваженості колеги українського співця, крім дивних суджень, — бо він палає ненавистю до ляхів і підносить уманську різанину, — крім усього обурливого, поезія та сповнила моє серце невимовною любов'ю. Розумію зневагу до нас, — адже то був останній поет із панщизняних кріпаків, що їм польська шляхта далася взнаки. Так мені яскраво в душі відгукнулася Україна. А, зрештою, в композиції поем і ліричних відступак наявний небуденний поетичний талант" (рiчн. 29, 636–637).

Юзеф-Богдан Залеський.
Поштова картка 1906–1908 років.
Із колекції Володимира Яцюка

Бачимо навч явне фальшування на угоду концепції про ідеологічну відмінність двох великих слов'янських поетів, про матеріалізм та атеїзм Шевченка, котрому євангельсько-християнські постулати "Найсвятішої родини" Ю.-Б.Залеського начебто були чужі. Не беруться до уваги Шевченкові захоплені оцінки цієї поеми. Поважний дослідник у своїй

монографії проігнорував чи не найголовніший в цій проблемі автентичний документ — лист Шевченка до Бр.Залеського від 9 жовтня 1854 р., в котрому наш поет висловлює думку про духовну поезію Ю.-Б.Залеського (*Шевченко*, VI, 104).

Звернімо увагу й на таке. Польський поет пише — “том поезії Шевченка”, а не “Кобзар”. Він додає, що цей том “надрукований минулого року в Петербурзі”, отож ідеться про “Кобзар” 1860 року. Визначення високого рівня видання Ю.-Б.Залеським містить промовистий, на наш погляд, підтекст. Нотатка саме про “том поезії” Шевченка, а не “Кобзар”, спонтанно відбила високу оцінку польським колегою творчості українського генія, сприймання його доробку на рівні європейських зразків. До такої думки схиляють і вжите Залеським “колега український співець”, а надто визнання Шевченкового “небуденного поетичного таланту”.

До цієї нотатки в щоденнику долучимо ще рядки Ю.-Б.Залеського з його поезії — присвяти 1861 року “До Шевченка, про його “Гайдамаки”:

Zaprawdę, welkomyślny w sercu
naród Laszy!
To i twój Hajdamaka w szale go
nie straszy,
Lotr ten, huknie mu wiwat
na godach przy czaszy. (II, 226)

Слід мати на увазі, що одним із вирішальних чинників піднесення національної самосвідомості й революційного запалу паризьких вигнанців був, як і завжди для польських інтелектуалів, фактор релігійний. Так, у нотатці від 7 травня 1861 р. Ю.-Б.Залеський описує свої враження від жалобної меси “за полеглих братів у Варшаві 8 квітня” (*річн.* 29, 633). Є записи й про те, як протягом кількох наступних днів польська еміграція в Парижі відправляла служби й панахиди за полеглими у Варшаві (*річн.* 29, 633—634).

Показово, що 22 лютого 1861 р. в костелі Святої Катерини смертельно хворий Шевченко був на панахиді з нагоди 30-ліття загибелі жертв царського терору³⁹. І це тоді, коли поет лише в крайніх випадках виходив із помешкання (*Шевченко*, VI, 281). За три дні потому його не стало... Цей епізод зауважив М.Костомаров у “Автобіографії”: “Через кілька днів після події в костьолі 25 лютого помер Тарас Григорович”⁴⁰.

Записи в щоденнику й уривки з листів Ю.-Б.Залеського частково зафіксували перебіг революційних подій, сподівань і помислів польської еміграції від січня 1863 року. Ю.-Б.Залеський, як засвідчують його листи до Кракова й Рима, підтримував систематичний зв’язок із Броніславом Залеським; проживаючи за кордоном, сприяв польським повстанцям: за даними III відділу, збирав для них кошти, поширював визвольні ідеї⁴¹.

Повернувшись до Парижа, Броніслав, як і його родич, стають у центрі польської еміграції. У листах, а точніше — записках Ю.-Б.Залеського від 11, 16 вересня 1863 р. з Фонтенбло йдеться про політичні справи польських повстанців, зокрема про діяльність Паризького комітету та Національної ради (*річн.* 29, 922—923). В листі Юзефа-Богдана до Броніслава від 16 вересня 1863 р. висловлено намір про їхню зустріч у Парижі, куди поет мав приїхати як член Паризького комітету повстанців (*річн.* 29, 923).

Принагідно згадаємо, що про участь у повстанні 1863 року польських інтелектуалів-емігрантів, цікаві свідчення є в листах Ц.Норвіда 1863—1864 рр. з

³⁹ Див.: Кирилюк Є. Шевченкознавчі й славістичні дослідження. — С.100.

⁴⁰ Спогади про Тараса Шевченка. — С. 151.

⁴¹ Див.: Марахов Г. Т.Г. Шевченко в колі сучасників. — С.51.

Парижа. Поет подає в них свої роздуми з приводу побаченого й прочитаного в тодішніх часописах. Польський рух опору Норвід розглядає серед європейських і навіть світових чинників⁴².

Тяжко переживав поразку повстання Ю.-Б.Залеський. Його пригнічений настрій відбито у листі до Броніслава 18 березня 1864 р. (рiчн. 29, 1024)⁴³, і в поезії:

Polszcza jedyna pomiędzy Narody,
Och Męczennica wielka, której płaczę;
Polszczy klaskalem ja z mogił, wieszcz młody;
Dzisiaj (1864) przerażon jej krwią i rozpaczą,
Tęsknię odkupić w Pieśniach dawne winy –
Ale w głos zawždy Matki Ukrainy (цит. за: 27, 27–28).

Біографи Шевченка колись ставили питання, чи був би 1863 року поет у лавах своїх побратимів – польських співзасланців? Переконливу відповідь дав О.Кониський: “Певна річ, він не пристав би ні до відбудування шляхетської Польщі 1772 р., ні взагалі до панських тенденцій, але не пристав би і до “обрусення”, не пішов би служити йому...”⁴⁴.

За два роки після шибениць у Варшаві обидва Залеські – Юзеф-Богдан і Броніслав (аж до його смерті в Ментоні 2 січня 1880 р.) зосередилися на культурологічно-просвітницькій діяльності, пропагуючи історичні традиції, національне відродження. Завважмо, що ці ідеї перебували в ареалі спільного з Шевченковим гуманістичного ідеалу: піднесення самодостатньої цінності людської душі, розвиток індивідуальності.

1865 року в Парижі Ю.-Б.Залеський видає книжку “Oratorium Wieszcze”, де публікує поезію “Mogila Tarasowa”, написану з приводу смерті Шевченка (IV, 65–67). Ніби підсумовуючи земне життя українського поета, в якому такої вагомості набуло побратимство Шевченка з польськими співзасланцями (“*duchu ty wolni w stepie swoim*”), автор висловлює заповітне прохання: “*Z mogily nawoluj o mir swęty...*”. А “*przeslawna mogila Tarasowa*” бачиться йому “як віщунка нової доби в житті України” (27, 28).

Шевченко був незримо присутній серед польських одностудців і на період розходжень із панславiстами Росії та Австрії, коли 1867 року в Москві на слов'янському з'їзді поляки обстоювали єдність слов'ян, але без верховенства Російської імперії.

Поштовхом до створення Ю.-Б.Залеським вірша “*W śnieżycu (1876)*” став факт, який боляче вразив сучасника Шевченка і шанувальника його поезії, – Емський указ 1876 року. Польський поет, якому “історія України нашіпувала невмирущість надії” (IV, 196) з ранніх літ, у важкий для неї час звертався до колег і земляків:

O wiecznej zmorze, o Ukrainie,
Spiewajće ż teraz bezemnie.
Spiewajće Matce słodko, miłośnie... (IV, 244)

Поетичні контрасти в народнопісенному ключі (похмура зима, морозяний вітер, змарнілі квіти й листя, весна, полум'яна краса, стежки рідних сіл) відтворюють

⁴² Див.: *Norwid C. Pisma wierszem i prozą.* – S. 323 – 325.

⁴³ Ще в час Варшавського повстання і революційних виступів в Україні у Волинській губернії діяв загін під командуванням генерала Е.Ружицького (див.: УРЕ – К., 1983. – Т.9. – С. 510). Як зафіксовано в документах царської охоранки, Бр.Залеський в 1865 р. був серед осіб, що входили до штабу Е.Ружицького, приїздив до Константинополя з метою підготовки нового повстання. – Див.: *Марахов Г. Т.Г. Шевченко в колі сучасників.* – С.51.

⁴⁴ *Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський.* – С. 477.

рефлексії автора:

Kiedy wy ninie?
Ujrzym się jeszcze raz – gdy ku Wiośnie
Bojan slowikiem wyleci.

Минуло 200 літ від дня народження найвідомішого репрезентанта “української школи” в польській романтичній літературі (Ю.-Б.Залеський помер 31 березня 1886 р. у Вільпре поблизу Парижа). Художня спадщина поета – історичні вірші, духовна поезія й філософська лірика – здебільшого українською не перекладена, ґрунтовно не простудійована, відтак належно не поцінована.

Як і Тарас Шевченко, Юзеф-Богдан Залеський вважав найтяжчим гріхом відступництво:

Biada wam, wielkiej nasze sprawy przeniwierce
Glos wieszczów, to glos piersi potężnych, co teci,
Blyskawicuje ludom wzdłuż, grzmi wskoń stulecie...
W taki glos cisnę kłatwą wam, niech piękne serce. (IV, 227)

Але його віщий голос і сьогодні застерігає од ренегатів духовності, релятивізму та інших аномалій у суспільному житті.

Передплачуйте “Слово і Час” – єдиний академічний літературознавчий журнал про українську та світову літературу.

Передплатний індекс – 74423

Слово Електронний варіант
на Web-сторінці за адресою:

і www.wozd-and-time.iatp.org.ua

Час

